Eurasian Academy of Sciences
Eurasian Art & Humanities Journal
2017 Volume:8 S:19- 25
Published Online October 2017 (http://arthum.eurasianacademy.org)
http://dx.doi.org/10.17740/eas.art.2017-V8-03

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE SERBEST TİCARET PAZARLARI*

Engin EROĞLU*
*Amasya Üniversitesi.
E-mail: engin.eroglu@amasya.edu.tr

Copyright© 2017 Engin EROĞLU. This is an open access article distributed under the Eurasian Academy of Sciences License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Özet: İnsanların çeşitli ihtiyaçlarını kendi başlarına karşılamaları mümkün olmadığı için, karşılayamadıkları ihtiyaçlarını temin etmek için sürekli bir arayış içerisinde olmuşlardır. Bu anlamda Türkler, ihtiyaçlarını yardımlaşmanın dışında mal mübadelesiyle karşılamaya çalışmışlardır. Mal mübadelesi ya da değiş tokuş, önceleri gelişigüzel yapılırken, zamanla belli bölgelerde pazarlar kurularak yapılmıştır. Bu pazarlarda, küçük insan grupları arasındaki değiş tokuş ile birlikte, uluslararası ticaretten de söz etmek gerekir. Bu çerçevede Türk devletleri, komşu ülkelerle yapılan ticaretin güvenlik içerisinde sürdürülmesi için, genellikle komşu devletlerle olan sınır bölgelerinde serbest ticaret pazarları kurmuşlardır. Bu pazarlar vasıtasıyla hem doğu hem de batı devletleriyle iktisadi alışverişlerde bulunmuşlardır.

Anahtar kelimeler: Türkler, Serbest Ticaret, Pazar, Güvenlik.

PRE-ISLAMIC TURKISH FREE TRADE MARKETS

Abstract: As it is impossible for people to meet their various needs by themselves, they have been in a constant search to ensure their needs that they can not meet.. In this sense Turks have tried to meet their needs by exchange along with mutualisation. While property exchange or swap have been made randomly in the past, markets have been established at some certain places for this purpose. It is necessary to talk about international property exchange in these markets besides swapping between small groups of individuals. In this context Turkish States generally established free trade markets at border regions to trade securely with neighboring countries. They economically traded with both eastern and western countries via these markets.

Key words: Turks, Free Trade, Market, Security.

* Bu makale, "Bozkır Kavimlerinde İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)" başlıklı tezden üretilmiştir.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE SERBEST TİCARET PAZARLARI

I. GİRİŞ

Hayatın idamesine yönelik çeşitli ihtiyaçlarını, kendi kendilerine karşılayamayacağını gören insanoğlu, bu ihtiyaçlar için sürekli bir çaba içerisine girmiştir. Nitekim Türkler de karşılayamadıkları ihtiyaçlarını yardımlaşmanın dışında değiş tokuş ve nihayet ticaretle tedarik etmeye çalışmışlardır. Ticaret, en sade şeklinden en karmaşık şekline kadar, Türklerin yaşamında en erken dönemlerden itibaren yürütülen iktisadi bir faaliyet türü olmuştur (Baykara, 2001:136-137). Bu öneme binaen Orhun Yazıtları'nda, devletin bekası ile birlikte halkın refahını sağlamak için, ticari yol güzergâhlarının kontrol altına alınması maksadıyla İstemi Yabgu'nun verdiği mücadeleden övgüyle (Bilge Kağan Abidesi, Doğu Yüzü, 3-4) söz edilmektedir.

Hayvancılıkla uğraşan göçebe Türkler ve tarımla uğraşan yerleşik milletler, yaşamlarını daha iyi şartlarda devam ettirmek için birbirlerinin mal ve ürünlerine muhtaç olmuşlardır (Baykara, 1975:92). Türk Devletleri, komşu devletlere genel olarak başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk ve hayvani gıdalar satmışlardır. Bunun karşılığında hububat, kumaş, ipekli kumaş ve diğer ihtiyaç maddelerini almışlardır. Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar Çin ile; Batı Hunları ise Bizans ile bu esaslara göre ticaret anlaşmaları yapmışlardır (Kafesoğlu, 1987:113; Onat;1987,621). Böylece hayvancılıkla uğraşan toplumlar ile tarımla uğraşan toplumların karşılıklı ihtiyaçları giderilmiştir.

II. COĞRAFYA, İHTİYAÇLAR VE PAZAR YERLEŞİMLERİ

Orta Asya; Çin, Hint, İran, Roma ve Bizans gibi tarihte önemli yeri olan medeniyetlerle çevrelenmiş bir bölgedir. Burası merkez olmak üzere, Avrasya bozkırlarının dört bir yanına yayılan savaşçı yeteneklere sahip olan göçebe ve yarı göçebe Türk toplulukları ve devletleri, bölgenin sınır kesimlerinde adı geçen medeniyetlerle sürekli bir şekilde etkileşim içinde olmuşlardır (Duralı, 2002:342).

Coğrafi nedenlerden dolayı daha çok hayvancılıkla uğraşan Türkler ile ziraatçı yanları ağır basan milletler arasında oluşan ticari (Baykara, 1975:90) etkileşimde, ihtiyaç fazlası ürünler değiş tokuş edilmek suretiyle, karşılıklı kazanç elde edilmiştir. Bir bakıma değiş tokuş ile yapılan ticari faaliyetler, pazar yerlerinin önemini artıran başlıca etken olmuştur.

Mal mübadelesi ya da değiş tokuş önceleri rastgele yapılırken, zamanla bazı yerlerde pazarlar kurulmak suretiyle yapılmıştır. Bu pazarlarda, küçük ve büyük insan grupları arasındaki değiş tokuşun yanında, uluslararası ticari faaliyetlerde sürdürülmüştür (Baykara, 1975:90). Özellikle ticarete ev sahipliği yapan yollar üzerindeki merkezler, çeşitli ürünlerin takas edilmek suretiyle alınıp satıldığı alanlar olmuştur (Kahya, 2002:437).

Türk devletleriyle ile ticaret yapan yerleşik devletler, özellikle hayvansal ürünlerini ucuza almışlardır. Ancak bu ticaret, bozkır iklim ve coğrafyasının sunduğu sınırlı olanaklar nedeniyle, Türkler için daha hayati olmuştur. Bu sebeple onlar, hayvan sürülerini yerleşik ülkelerin sınırlarına kadar getirmişlerdir (Barthold, 2011:83). Diğer bir ifadeyle onlar, yerleşik ülke tüccarlarının bozkırlara gelmelerini beklememişlerdir.

III. SERBEST TİCARET PAZARLARI

MÖ 2. yy.'dan itibaren ticaret yollarının etkin olarak kullanılması Çin ile Orta Asya, İran, Hindistan ve Bizans gibi ülkeler arasında güçlü bir ilişkiyi tesis etmiştir (Gernet,1996:130). Türk devletleri, komşu ülkelerle yapılan ticaretin güvenlik içerisinde sürdürülmesi amacıyla, sınır bölgelerinde serbest ticaret pazarları kurmuşlardır (Koca, 2003:145). Bu pazarlar vasıtasıyla hem doğu hem de batı imparatorluklarıyla iktisadi alışverişlerde bulunmuşlardır (Ahmetbeyoğlu, 2005:3).

Sınır pazarlarının açılması, Çin açısından çok büyük bir stratejik öneme sahip olmuştur. Bu anlamda Çinliler, Hunları ekonomik açıdan rahatlatıp, onlara sınır pazarlarında sattıkları Çin ürünlerine alıştırarak, kültürel asimilasyon gerçekleştirmeyi amaçlamışlardır. M.Ö.169 yılında ünlü devlet adamı Chiai'nin sınır pazarları açılmasıyla ilgili raporundaki şu ifadeler (Taşağıl, 2015: 60) bu amacı açıkça ortaya koymaktadır: "Hunların çok acil ihtiyaçları olan sınır pazarlarıdır (Kuan-shih) ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi başvurarak uğraştılar. Zat-ı şahanelerinin Bunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişli hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkânı kullanarak, aslında kaygıyla aldığımız karar olan, büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lütfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamanızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra stratejik önemi olan bölgelerde derhal çok sayıda (pazarlar) açmalıyız. Her bir pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak askeri güç bulundurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkânlar açılmalıdır. Bütün dükkânlar yüz ile iki yüz kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde Çin Seddi'nin dibindeki pazarlarımız Hun ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmek için zorlarsa, ister istemez dönüp krallarına saldıracaklardır. Bunlar bizim pirincimiz, güveçlerimiz, kebaplarımız ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince, bu onların öldürücü zayıflıkları olacaktır."

Bu çerçevede, Hunlar ile Çinliler arasında yapılan ticarette Çinlilerin Kuang Shıh dedikleri sınır pazarlarının fonksiyonu büyük olmuştur. Hun ve Çin ticari ilişkilerine ait ilk belge M.Ö. 156-141 yılları arasında tahta geçen İmparator Ching dönemine rastlar. Bu tarihte, Büyük Hun hükümdarı ile Çin hükümdarı Chün Ch'en eski bir anlaşmayı yenilenirken, serbestçe sınır pazarlarında alış veriş yapılması ile ilgili maddeleri anlaşma metninde koymuşlardır. Ayrıca bu anlaşmada büyük pazarların kurulması da söz konusu olmuştur. Çin kaynaklarında, büyük pazarlar kurulması yönündeki Hun taleplerinin sık sık dile getirildiği ifade edilmektedir (Onat, 1987:620).

Hunlar ve Çinliler arasında yapılan resmi ticaretin yanında yasal olmayan yollarla da ticaretin yapıldığı resmi kaynaklarda bildirilmektedir. Han hanedanı döneminin ilk zamanlarında, Çin'in kuzey sınırında oturan bir kısım tüccar Hunlarla bu tür faaliyetlere girişerek zenginleşmişlerdir. Bunu gösteren diğer bir kanıt ise, özellikle İmparator Wu döneminde kaçakçılıkla ilgili ağır cezaların uygulanmasıdır. Ticareti yasak olan mallar arasında ipek bulunmamaktaydı. Bu yasak daha çok askeri malzemeler için uygulanmış olmalıdır (Onat, 1987: 622-623).

Diğer taraftan Avrupa Hun İmparatorluğu'nun kuzeyi güneye, doğuyu batıya bağlayan güçlü bir siyasi teşkilat kurması dünya ticaretine canlılık kazandırmıştır. Bu dönemde yapılan Margos (M.S. 434) ve Anatolios (M.S. 447) gibi anlaşmaların bazı maddeleri Bizans ile yapılan ticari münasebetlerinin tanzimi ile ilgilidir (Kafesoğlu, 1987:113). Bu durum Avrupa Hunlarının ticari münasebetlere verdiği önemi göstermektedir.

Nitekim Hun hükümdarı Attila serbest ticaret merkezlerine verdiği önemden dolayı, Bizans ile yaptığı ilk anlaşma metnine "iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak" şeklinde bir hüküm koydurmuştur. Bu hüküm gereğince iki devlet arasında Tuna Nehri boyunca devam eden sınırdaki birçok Bizans kasabasında serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden birisi Viminacium pazarı olmuştur. Burada her iki ülkenin tüccarları aynı haklara sahip olarak serbestçe ticaret yapmışlardır (Koca, 2003:145-146; Ahmetbeyoğlu, 2005:3). Bu durum siyasi üstünlüğün yerine, ortaklığa dayanan ve eşit şartlar altında ticaretin yürütüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir (Ahmetbeyoğlu, 2001:62).

542'de yeni kurulmuş bir devlet olan Göktürkler de Çin'e akın yapacak kadar güçlü hale gelmelerinden hemen sonra, Kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlamışlardır. Dolayısıyla Göktürk hakanı Bumin, dış ilişkiler ile ilgili hususlarda bazı faaliyetlere girişmiştir. Bu çerçevede Çin'deki Batı Wei Devleti'nin başbakanı 545'te Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu Göktürklere elçi olarak göndermiştir. Bunun karşılığında 546'da Bumin Kağan ise, Batı Wei'ye kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunarak, iki ülke arasındaki münasebet anlamında önemli adımlar atmıştır (Taşağıl, 2015:127).

Takip eden süreçte de mallarını satabilmek ve ihtiyaç duydukları malları alabilmek için Göktürkler, pazar arayışını sürdürmüşlerdir. Bilge Kağan serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramış bir devlet adamıydı. Bilge Kağan savaş ortamına son vererek, Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturttuktan sonra, bu ülkeden bazı ticari imtiyazlar elde etmiştir (Koca, 2003:146). Bu anlamda, Çin ile dostane ilişkiler kurmak maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek dayanıklı ve süratli atlardan sunmuştur. Ayrıca Çin sınırlarındaki askeri faaliyetleri durdurmuş ve Tibetlilerin T'ang hanedanına karşı ortak saldırı teklifini kabul etmemiştir. Bütün bu barışçıl yaklaşımların karşılığında Çinliler, Göktürkler ile Çin şehri Shuo-fang'da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapmışlardır (Taşağıl, 2015:170). Ticari ilişkilerin sürdürülmesi bakımından, özellikle Ordos Bölgesi önemli bir merkez konumunda olmuştur.

Çin pazarlarına uzanan ticaret yolunun güvenli bir şekilde işlemesini sağlayacak askeri güce sahip olan Göktürkler, Buhara ve Semerkant bölgelerini kendilerine merkez seçmiş Soğdlar ile ticaretin işleyişi ve diplomasisi ile ilgili hususlarda işbirliği yapmıştır (Findley,2012, 63). Göktürkler, Soğd tüccarların Sasanilere ham pamuk, Bizans'a ise ham ipek satabilmesi için (Ahmetbeyoğlu,2009:14-15) elçiler göndermiştir. Sasanilerle anlaşmazlık çıkınca, İstemi Yabgu 568'de Soğdlu elçi Maniah başkanlığında bir elçilik heyetini ipek böcekçiliğine bağlı ticari ağın genişletilmesi için görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a[1] göndermiştir. Böylece Sasanilere karşı askeri, politik ve ekonomik birlikteliği sağlayan bu diplomatik hamle, İpek Yolu hâkimiyetinin Göktürklerin eline geçmesini (Brosius, 2006:154) sağlamıştır. Bu da

[1] İstanbul coğrafi konum itibariyle ticari anlamda doğu ve batıyı birbirine bağlayan bir merkez konumundaydı. Ticaret işiyle uğraşanların yoğun olarak rağbet ettiği, oldukça büyük bir pazardı (Diehl,1923:762).

gösteriyor ki Soğdların uluslararası ticari hedeflerini gerçekleştirebilmeleri için tehditlere karşı ihtiyaç duydukları himayeyi (Stepanov, 2010;29) Göktürk kağanları sağlamıştır. Buna karşılık Bizans da Zemerkos başkanlığında bir elçilik heyetini Göktürklere göndermiştir (Beckwıth, 2011: 77; Sinor, 1996: 327-28; Litvinsky and Guang-da, 1996:36-37).

Diplomatik temaslar sonucu, iki devlet arasında Sasanilere karşı yapılan ittifak anlaşması çerçevesinde, İstanbul'da (Konstantinopolis) Göktürk himayesindeki tüccarların kullanması için "Mitaton" adıyla anılan bir ticaret merkezi de oluşturulmuştur. Bu merkez yüzden fazla tüccara hizmet vermiştir (Haussig 1997: 111, 196-197). Böylece Göktürk-Bizans ittifakının bir sonucu olarak batı ülkelerine ipek, Sasani topraklarını kullanmadan Karadeniz'in kuzeyindeki yol güzergâhı ile ulaştırılmıştır. Bu sonuç, Sasani aracılığından kurtulmak ve İpek Yolu nakliyatını Hind denizi üzerinden gerçekleştirmek için, Güney Arabistan'daki Himyeri devletiyle dahi temasa geçmiş olan Bizans İmparatoru'nu (Justinos II) memnun (Kafesoğlu, 1987:100) etmiş olmalıdır.

630'da birinci Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra ise Uygurlar, Çin ile bol bol temas etme imkanı bulmuşlardır. Çinliler tarafından sağlanan kolaylıklar nedeniyle Uygurlar, Çin sınırlarında bol bol gezerek ticaret hayatına girme alışkanlığı edinmişlerdir (Ögel, 1988:177). Böylece Uygurlar, Çin ile ticaret yapma alışkanlığını henüz Turfan bölgesine gelmeden önce Ötüken'de iken edinmişlerdir. Zaman içerisinde Turfan, Beşbalık,Kuça ve Karaşar gibi şehirlere de yerleşmeye başlayan Uygurlar, Çin'de ticaret kolonileri kurarak, kuzeyden gelen ve kuzeye giden malları alıp satarak ticarette ilerleme kaydetmişlerdir (Ögel, 1988:180-181).

840'da Kırgız yenilgisinden sonra, Uygur boylarından bir kısmı batıya göç ederek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu unsurlar farklı tarihlere ait kaynaklarda Kao-Ch'ang, Turfan ve Beşbalık Uygurları olarak geçmektedir. Tibet saldırılarından endişe duyan Çin, Uygur devletini tanımakla kalmayıp, dostane ilişkileri tercih ederek bu devletin genişlemesine müdahale etmemiştir. Turfan Uygur Devleti, Orta Asya ticaret yolları üzerindeki konumunu iyi bir şekilde kullanarak iktisadi bakımdan kuvvetlenmiştir. Bunda Çin ile yapılan ticaretin çok önemli bir rolü olmuştur. Uygurların Çin'e ilk ticari heyeti 962 tarihinde gitmiştir. 42 kişilik heyet, Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Takip eden süreçte; 965, 981, 985 ve 1004 yıllarında ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıtıp, ticaret yaptıkları bilinmektedir (Çandarlıoğlu, 2003:66-67).

Bu bilgiler ışığında; Çin'in zaman zaman göçebe bozkır kavimleri tarafından gerçekleştirilen serbest ticaret ile ilgili girişimleri destekleyen bir politikası olduğu söylenebilir. Hun, Göktürk ve Uygur tüccarlarının ayrıcalıklı bir muameleye tabi tutulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Özyetgin, 2004:97). Çinlilerin bu politikasının iki temel siyasi gerekçesi bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, göçebe savaşçı Türkler ile barışçıl yöntemlerle kazanımlar elde etmeyi, savaşarak kazanımlar elde etmekten daha avantajlı olarak görmeleridir. İkincisi ise, özellikle Uygur döneminde yoğunlaşan Tibet tehlikesine karşı ittifak arayışıdır.

Komşu devletlerle, özellikle serbest ticaret pazarları vasıtasıyla ticari ilişkiler kuran Türk Devletleri'nde iktisadi yapının canlı kalabilmesi için, kendi bünyesinde de bir mübadelenin bulunması gerekliydi. Ancak gerektiğinde sadece sürüleri ve bunlardan elde ettikleriyle yetinmeyi bilen Türk devletlerinin iç pazara yönelik olarak uyguladığı üretimin çok gelişmiş olduğunu söylemek kolay değildir. Diğer taraftan İpek Yolu'nun, uzak doğudan Ön Asya ve

Akdeniz'e kadar çok geniş bir bölgeyi birbirine bağlayan bir köprü olması, iç piyasayı canlandırmış olmalıdır (İlgen, 2005: 835).

IV. SONUÇ

İslamiyet öncesi dönemde Türkler, küçük insan toplulukları arasında değiş tokuşun yapılabilmesi ile birlikte, uluslararası ticaretin yapılabilmesi için de pazarlar kurmuşlardır. Bu anlamda Türk devletleri, komşu ülkelerle yapılan ticaretin güvenlik içerisinde sürdürülmesini sağlamak amacıyla, komşu devletlerle olan sınır bölgelerinde serbest ticaret pazarları kurmuşlardır. Bu pazarlar vasıtasıyla doğu ve batıdaki komşu devletlerle, güvenliğin üst düzeyde sağlandığı ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu ticari ilişkilerde; yerleşik devletler hayvansal ürünleri ucuza alma fırsatını elde etmiş olmakla birlikte, bu ilişki farklı ihtiyaçları gidermek bakımından, sınırlı iktisadi olanaklara sahip Türkler için daha önemli olmuştur. Bu sebepten dolayı onlar, hayvan sürülerini yerleşik ülkelerin sınırlarına kadar getirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, yerleşik ülke tüccarlarının bozkırlara gelmelerini beklememişlerdir.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmetbeyoğlu, A. (2005,Nisan). "Avrupa Hun ve Hazar Devletinin İktisadi Gelir Kaynakları", *Belleten*, C.LXIX, S.254, s.1-11.

Ahmetbeyoğlu, A. (2009)."Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler",*İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S.50, s.11-25.

Barthold,V.V. (2011). *Orta Asya Türk Tarihi*. Çeviren Hüseyin Dağ. Ankara: Divan Kitap.

Baykara, T. (1975)".Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*,İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, S.6, s.75-104.

Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Beckwith, C. I. (2011). *Empires of the Silk Road*. New Jersey,USA: Princeton University Press.

Brosius, M. (2006). *The Persians*. Routledge.Newyork, USA.

Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Diehl, C. (1923). Byzantine Civilisation, *The Cambridge Medieval History:The Eastern Roman Empire*, edited by J.R.Tanner, C.W. Previte -Orton, Z.N.Brooke, Cambridge at the University Press, volume IV, s.745-777.

Duralı, Ş. T. (2002). "Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", Ed. Salim Koca vd., *Türkler*, Ankara:Semih Ofset, C.1, s.335-349.

Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*, Ankara: Boğaziçi Yayınları.

Findley, C. V. (2012). *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul:Timaş Yayınları.

Gernet, J. (1996). *A History of Chinese Civilization*, translated by J.R. Foster and Charles Hartman, Cambridge University Press,USA.

Haussig, H. W.(1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. Çeviren Müjdat Kayayerli. Kayseri: Geçit Yayınları.

İlgen, A. (2005). "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.49, s.817-840.
Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Kahya, E. (2002). "Eski Türklerde Bilim". *Genel Türk Tarihi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.2, s. 425-456.
Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara:Başkent Matbaacılık.
Litvinsky B. A. and Zhang Guang-da. (1996). "Hıstorıcal Introductıon", *History of Civilizations of Central Asia*, edited by B.A. Litvinsky, volume III, Unesco Publishing.
Onat A. (1987). "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri(M.Ö. 206-M.S. 220)". *Belleten*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.LI, S.200, s.611-624.
Ögel, B. (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
Özyetgin, A.M. (2004,Kasım). "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, s.90-105.
Sinor D. (1996). "The Türk Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, edited by B.A. Litvinsky ,Unesco Publishing, volume III ,s.322-330.
Stepanov, T.(2010). *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages :The Problem of the Others*, General Editör F. Curta , translated from Bulgarian by Tatiana Stefanova and Tsvetelin Stepanov,volume 8, Koninklijke Brill NV, Leıden-Boston.
Taşağıl , A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.